

7-8 EYLÜL 2024

III. BİLSEL ULUSLARARASI KORYKOS BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR VE İNOVASYON KONGRESİ

BİLSEL CONGRESS

MERSİN

astana yayınları

https://bilselkongreleri.com

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

3. BİLSEL INTERNATIONAL KORYKOS SCIENTIFIC RESEARCHES AND INNOVATION CONGRESS

DATE and PLACE

07-08 SEPTEMBER, 2024

MERSİN/ TÜRKİYE

GENERAL COORDINATOR

Dr. Bahar ALTUNOK

EDITOR

Dr. İlyas ERPAY

ORGANIZING COMMITTEE

Chairman of the Organizing Committee

Dr. İlyas ERPAY

University Academician Representative

Doç. Dr. Ömer Faruk CAN
Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz Selim KAFKASYALI
Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Melahat BABAYEVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Derya KARATAŞ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Türkiye
Dr. Erdem AYYILDIZ
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi- Türkiye

Members

Prof. Dr. Margherita Mori
Doç. Dr. Mehmet Veysi BABAYİĞİT
Doç. Dr. Hasan TELLİ
Assoc. Prof. Noorsidi Aizuddin Mat Noor
Doç. Dr. Özge TEMİZ
Dr. Iosefina Blazsani-Batto
Dr. Oljana Hoxhaj
Dr. Murat GENÇ
Öğr. Gör. Murat ÇELİK

PARTICIPANTS COUNTRY

Albania/Algeria/Argentina/Azerbaijan/Brazil/Canada/Hungary/India/Indonesia/Iran/Italy/Jordan Kosovo/Moldova/Morocco/N. Macedonia/Nigeria/Pakistan/Romania/Serbia/Ukraine/USA

ORGANIZATION

BİLSEL

https://bilselkongreleri.com

All rights of this book belong to ASTANA PUBLICATIONS. Authors are responsible both ethically and juridically

Release Date: 25 SEPTEMBER 2024

Bu kitabın tüm hakları ASTANA YAYINLARI yayınevine aittir. Kitap ticari bir kar amacı gütmemektedir.

Yayın Tarihi: 25 EYLÜL 2024

ISBN:

978-625-6125-13-1

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Arinova Olga
Karaganda Buketov University-Kazakhstan
Prof. Dr. Hassan ZARIOUH
Mohammed I University, Oujda Morocco
Prof. Dr. Isak Froumin
Constructor University Bremen-Germany
Prof. Dr. Kargin Sergali
Karaganda Buketov University-Kazakhstan
Prof. Dr. Kehinde Clement Lawrence
Walter Sisulu University Butterworth Campus -South Africa
Prof. As. Dr. Lindita DURMISHI
Aleksander Xhuvani University, Elbasan-Albania
Prof. Dr. Margherita Mori
University of L'Aquila, L'Aquila-Italy
Prof.Dr. Nana Jincharadze
European University-Georgia
Prof. Dr. Natalia Shchukina
Tiraspol Shevchenko State University-Republic of Moldova
Prof. Dr. Roza Nurtazina
L.n. Gumilyov Eurasian National University - Kazakhstan
Prof. Dr. Sadhna Jain
University of Delhi-India
Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ
Akdeniz Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Süleyman GEZER
Hitit Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Yusuf ÖZKIR
Medipol Üniversitesi -Türkiye
Doç. Dr. Abdullah ALPEREN
Çanakkale Üniversitesi -Türkiye
Doç. Dr. Abdrasheva Banu
Karaganda Buketov University-Kazakhstan
Doç. Dr. Abdulkerim DİLER
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Akhmedova Feruza Medetovna
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek-Uzbekistan
Doç. Dr. Akın KIRBAŞ
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. C. Vijai
Vel Tech Rangarajan Dr. Sagunthala R& D
Institute of Science and Technology-India
Doç. Dr. Dzhamalieva Gaziza
Karaganda Buketov University-Kazakhstan
Doç. Dr. Gökçe CEREV
Kocaeli Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Hasan TELLİ
Mersin Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Kırgızistan

Doç. Dr. İlyas ERPAY
Siirt Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Kanat Bazarbayev
Ahmet Yesevi Üniversitesi-Kazakistan
Doç. Dr. Kendirbekova Zhanar
Karaganda Buketov University-Kazakhstan
Doç. Dr. Mambetalina Aliya Saktaganova
L.N. Gumilyov Eurasian National University-Kazakhstan
Doç. Dr. H.Burçin HENDEN ŞOLT
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Mazhenova Rauan
Karaganda Buketov University-Kazakhstan
Doç. Dr. Naseem AKHTER
Shaheed Benazir Bhutto Women University-Pakistan
Doç. Dr. Nurlan Baigabylov
L.n. Gumilyov Eurasian National University-Kazakhstan
Doç. Dr. Nurzyinat Toktorbekova
Osh State University-Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Noorsidi Aizuddin Mat Noor
Universiti Teknologi - Malaysia
Doç. Dr. Özkan AÇIŞLI
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Ramazan AKKIR
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Türkiye
Doç. Dr. Yusuf Ziya GÖKÇEK
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Dr. Anitha R.
Bharathi Women's College-India
Dr. Belkacem BELABBAS
Université Ibn Khaldoun - Tıaret-Algerıe
Dr. Binyam Zigta
Wachemo University-Ethiopia
Dr. Göksel ULAY
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Türkiye
Dr. Hamid GADOURI
Khemis Miliana University-Algeria
Dr. Iosefina Blazsani-Batto
Babes-Bolyai University- Romania
Dr. İlker TÜRKMEN
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi-Türkiye
Dr. Irina-Ana DROBOT
Technical University of Civil Engineering Bucharest-Romania
Dr. Murat GENÇ
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Dr. Oljana Hoxhaj
University "Ismail Qemali" of Vlora-Albania
Dr. Safa BEJOAUI
University of Tunis El Manar-Tunisia

3. BİLSEL INTERNATIONAL KORYKOS SCIENTIFIC RESEARCHES AND INNOVATION CONGRESS

07-08 SEPTEMBER, 2024
MERSİN/TÜRKİYE

CONGRESS PROGRAM

Join Zoom Meeting ID: 874 9039 9955

Passcode: 597963

Join Zoom Meeting

https://us06web.zoom.us/j/87490399955?pwd=aVUUsc4YIre08FbfgtimFihPHmh95W.1

PARTICIPATING COUNTRIES

Albania/Algeria/Argentina/Azerbaijan/Brazil/Canada/Hungary/India/Indonesia/Iran/Italy/Jordan Kosovo/Moldova/Morocco/N. Macedonia/Nigeria/Pakistan/Romania/Serbia/Ukraine/USA

NUMBER OF INTERNATIONAL PARTICIPANTS: 82
NUMBER OF TURKEY PARTICIPANTS: 77

IMPORTANT

To be able to make a meeting online, login via https://zoom.us/join site, enter ID instead of "Meeting ID or Personal link Name'' and solidify the session.
The presentation will have 10 minutes .
The Zoom application is free and no need to create an account.
The Zoom application can be used without registration.
The application works on tablets, phones and PCs.
Speakers must be connected to the session 10 minutes before the presentation time.
All congress participants can connect live and listen to all sessions.

TECHNICAL INFORMATION

Make sure your computer has a microphone and is working.
You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.

ÖNEMLİ

Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
Online sunum yapabilmek için https://zoom.us/join sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
Sunumlar için 10 dakika süre ayrılmıştır.
Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışmaktadır.
Sunum yapacakların sunum saatinden 10 dk önce oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
Tüm katılımcılar oturumlara online katılıp dinleyebilir.

Kongreye katılım zorunludur, katılım sağlamayan katılımcılarımıza Kongre Katılım Belgesi gönderilmeyecektir.

TEKNİK BİLGİLER

Bilgisayarınızda çalışır durumda mikrofon bulunmalıdır.
Zoom'da ekran paylaşma özelliği kullanılabilmelidir.
Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir.

08.09.2024
TÜRKİYE Local Time: 11:30-13:00

HEAD OF SESSION: Dr. Yusuf Kenan Atılgan

SESSION-1 HALL-2

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Ali BAŞARAN	*Karabük Üniversitesi*	*BİR MİT VE YANILSAMA OLARAK ÖZGÜR İRADE KAVRAMI ÜZERİNE*
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Ali BAŞARAN	*Karabük Üniversitesi*	*TÖZ METAFİZİĞİNİN İZİNDE: TEKİLLİK Mİ İKİLİK Mİ?*
Dr. Öğretim Üyesi Halis DEDE	*Uşak Üniversitesi,*	*ARAPÇAYA GEÇMİŞ BAZI KÜRTÇE KELİMELER VE TAHLİLLERİ*
Dr. Yusuf Kenan Atılgan	*Muş Alparslan Üniversitesi,*	*İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ALANINDA 2017-2023 YILLARI ARASINDA YAPILAN YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN TASNİF VE DEĞERLENDİRMESİ*
Dr. Yusuf Kenan Atılgan	*Muş Alparslan Üniversitesi,*	*ÇAĞDAŞ DÖNEM İSLAM MEZHEPLERİ TARİHÇİLERİNİN BEKLENEN KURTARICI/MEHDİ DÜŞÜNCELERİ*

ÇAĞDAŞ DÖNEM İSLAM MEZHEPLERİ TARİHÇİLERİNİN BEKLENEN KURTARICI/MEHDİ DÜŞÜNCELERİ

Dr. Yusuf Kenan Atılgan
ORCID: 0000-0002-1971-7090
yusufkenanatilgan@gmail.com
Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Muş, Türkiye

Özet

Beklenen kurtarıcı Yahudilik ve Hıristiyanlık için bir inanç ilkesidir. Mesih kelimesi, Hz. İsa peygamberin sıfatı olarak kavramlaşmıştır. Ancak Hz. İsa'ya yüklenen farklı nitelikler dolayısıyla Yahudiler yeni bir kurtarıcı, Hıristiyanlar ise Hz. İsa'nın dönüşünü beklemektedir.

Kur'an'da Mesih kelimesi yer almakta ve Hz. İsa kastedilmektedir. Müslüman alimler de Hz. İsa'nın döneceğini kabul etmekle birlikte bu beklentiyi bir inanç ilkesi haline getirmemiştir. Genel inanışa göre; Hz. İsa Şam Camisinin doğusuna Beyaz minareye inecek, Deccal'ı öldürecek, Kudüs'e girecek Müslümanların imamı olan Mehdi yerini ona verecek ancak Hz. İsa, Mehdi'nin arkasında namaz kılacaktır.

İslam, Mesih ve Mehdi'yi ayrı şahıslar olarak kabul etmiştir. İslam'ın Yahudilik ve Hıristiyanlıktan etkilenmiş olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Çünkü tüm dinlerde kurtarıcı inancı vardır. Zalim yöneticilerin zulmü altında kalan insanlar karanlıkları aydınlığa tebdil edecek bir kurtarıcı kahramanı hep beklemişlerdir: Hinduizm'in Budizm'e, Moğolların Çinlilere galip gelme beklentisi kurtarıcı kahraman ile olacaktır. Neredeyse bütün toplum, kültür ve zamanlarda bu anlayış görülmüştür. Tarihi süreç içerisinde beklenen kurtarıcı gelmeyince, söz konusu inanç; ölen ama bir gün (kıyametten önce) döneceğine inanılan bir kurtarıcı yani Mehdi anlayışına dönüşmüştür.

Kur'an'da Mehdi; Allah'ın kendisine yol gösterdiği kimse anlamına gelmektedir. İslam dünyasının yaklaşık %15'i Şiilerden oluşmaktadır ki, Mehdilik, İslam mezhepleri içerisinde Şia tarafından bir inanç esası haline getirilmiştir. Ancak Şia'nın alt fırkalarının her biri için Mehdi tanımlaması farklıdır. Onlara göre on ikinci imam olan Muhammed Mehdi 1190 yaşında olup yaşamakta ve kıyamet öncesi geri dönecektir. Sünni kesimde de kurtarıcı inancı baskın bir olgu olup pek çok tarikat mensubu liderlerinin Mehdi olduğuna inanmaktadır. Konunun dini alanda işleniyor olması, kurtarıcı inancının siyaset ve iktidar ile de doğrudan alakalı bir güç olduğu boyutunu unutturmamalıdır. Mehdilik konusu İslam dünyasında da bütün canlılığıyla bir beklenti olarak devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mesih, Mehdi, Kurtarıcı, İslam Mezhepleri.

THE EXPECTED SAVIOR/MAHDI BELIEFS OF CONTEMPORARY ISLAMIC SECT HISTORIANS

Dr. Yusuf Kenan Atılgan
ORCID: 0000-0002-1971-7090
yusufkenanatilgan@gmail.com
Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalām, Muş, Turkey

Abstract

The concept of an expected savior is a doctrinal principle in Judaism and Christianity. The term "Messiah" has become conceptualized as an attribute of the Prophet Jesus (Hz. İsa). However, due to the different qualities attributed to Jesus, Jews are awaiting a new savior, while Christians anticipate the return of Jesus.

In the Qur'an, the term "Messiah" is mentioned, referring to Jesus. Although Muslim scholars accept that Jesus will return, they have not made this expectation a doctrinal principle. According to the general belief, Jesus will descend to the White Minaret on the east side of the Umayyad Mosque in Damascus, kill the Antichrist (Dajjal), enter Jerusalem, where the Mahdi, who is the leader of the Muslims, will cede his place to him. However, Jesus will perform prayers behind the Mahdi.

Islam recognizes the Messiah and the Mahdi as separate individuals. It would not be accurate to claim that Islam has been influenced by Judaism or Christianity in this regard, as the belief in a savior exists in all religions. Throughout history, people suffering under tyrannical rulers have always awaited a savior hero who would transform darkness into light: from the expectation of Hinduism's victory over Buddhism to the Mongols' dominance over the Chinese. This understanding is seen in almost all societies, cultures, and times. Over time, as the expected savior did not appear, this belief transformed into the concept of a savior who had died but would return one day (before the Day of Judgment), known as the Mahdi.

In the Qur'an, "Mahdi" means someone whom God has guided. Approximately 15% of the Islamic world consists of Shia Muslims, and the belief in the Mahdi has become a doctrinal principle within Shia sects of Islam. However, the concept of the Mahdi varies among the sub-sects of Shia Islam. According to them, Muhammad al-Mahdi, the twelfth imam, is 1190 years old, still living, and will return before the Day of Judgment. Among Sunnis, the belief in a savior is also prevalent, with many members of various Sufi orders believing that their leaders are the Mahdi. The fact that this subject is discussed in a religious context should not obscure the dimension that the belief in a savior is also directly related to power and politics. The belief in the Mahdi continues to exist as a vibrant expectation within the Islamic world.

Keywords: Messiah, Mahdi, Savior, Islamic Sects.

Giriş

Mesih kelimesi Arami dilinde "Meşiha", İbrani dilinde "Maşiah" olarak ifade edilmektedir. Ayrıca Arapça "meseha", Asurca "maşauh", Arami ve İbrani dillerinde "maşahu" kökünden türediği ve el ile temas etmek, sıvazlamak, yağ ile mesh etmek gibi anlamlara geldiği ifade edilmektedir. Tanrı tarafından bir görev verilmiş, göreve hazır hale getirilmiş, bu iş için de yağ sürülerek mesh edilmiş kimse anlamıyla kavramlaştırılmıştır. (Waardenburg, 2004: 306)

Kur'an'da Mesih kelimesi on bir yerde zikredilmekte ve Hz. İsa kastedilmektedir. Kelime, Hz. İsa peygamberin sıfatı olarak kavramlaşmıştır. Diğer taraftan Yahudiler ve Hıristiyanlar Hz. İsa'ya farklı anlamlar yüklemişlerdir. Özellikle Yahudiler uzun yıllar boyunca devam eden sürgün hayatları, çektikleri çileler ve gördükleri zulümler dolayısıyla bir kurtarıcı bekleme anlayışı geliştirmişlerdir: kurtarıcı gelecek ve Yahudilerin intikamını alacaktır. Hz. İsa'nın peygamber olarak gelmesiyle birlikte söz konusu inançları dolayısıyla büyük beklentiler içerisine girmişler fakat Hz. İsa'nın barış, kardeşlik, dayanışma gibi söylemleri üzerine bekledikleri kahramanın o olmadığını ileri sürmüşler ve kurtarıcı beklemeye devam etmişlerdir. Hatta Hristiyanların iddiasına göre Hz. İsa'yı Roma devletine şikayet eden ve çarmıha gerilmesine sebep olanlar Yahudilerdir.

Kurtarıcı inancına sahip olan bir diğer din mensubu Hıristiyanlardır. Bunların Yahudilerden farkı; kurtarıcı Hz. İsa olup, göğe çekilmiş Tanrı'nın sağına oturmuştur. Ölmemiştir, bir gün geri dönecek ve Hıristiyanları kurtaracaktır. Farklı misyonlar yüklenmekle birlikte beklenen kurtarıcı Yahudilik ve Hıristiyanlık için bir inanç ilkesidir. Hz. İsa'ya yüklenen farklı nitelikler dolayısıyla Yahudiler yeni bir kurtarıcı, Hıristiyanlar ise Hz. İsa'nın dönüşünü beklemektedir. (Fığlalı, 1981: 182; Onat, 2018: 643-644).

Aslında sadece semavi dinlerde değil ilkel topluluklardan itibaren hemen her toplumda bu inanç vardır ve farklı adlarla aynı misyon yüklenmektedir: Yeni Gine yerlileri; *Mensren*, Hindular; *Kalki*, Budistler; *Maitraya*, Eski Mısırlılar; *Ameni*, Sabiîler; *Praşai Siva*, Şintoistler; *Miroko* şeklinde adlandırılmıştır. (Gündüz, 1998: 210-264.) Müslümanların, hadis rivayetlerine dayanarak gelecek kurtarıcının (Mehdi) Hz. Muhammed'in soyundan olacağına inandıkları gibi Mecusîler de kendi peygamberleri Zerdüşt soyundan gelen *Saoşyant*'ı beklemekte ve kendilerini kurtaracağı inancına sahiptirler. (Gündüz, 1998: 253.)"

İslam, Mesih ve Kurtarıcı (Mehdi)'yi ayrı şahıslar olarak kabul etmiştir. İslam'ın Yahudilik ve Hıristiyanlıktan etkilenmiş olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Çünkü tüm dinlerde kurtarıcı inancı vardır. Zalim yöneticilerin zulmü altında kalan insanlar karanlıkları aydınlığa tebdil edecek bir kurtarıcı kahramanı hep beklemişlerdir: Hinduizm'in Budizm'e, Moğolların Çinlilere galip gelme beklentisi kurtarıcı kahraman ile olacaktır. Neredeyse bütün toplum, kültür ve zamanlarda bu anlayış görülmüştür. Tarihi süreç içerisinde

beklenen kurtarıcı gelmeyince, söz konusu inanç; ölen ama bir gün (kıyametten önce) döneceğine inanılan bir kurtarıcı yani Mehdi anlayışına dönüşmüştür. (Fığlalı, 1981: 197; Şahin, 2018: 540.) Habeşî Hıristiyanlar, kralları Theodor'un, Moğollar, imparatorları Cengiz Han'ın, bir gün geri döneceğine kendilerini zulümden kurtaracağına inanmışlardır. (Şehristani, I/124.) Bu fikir sadece dini bir metafor değil psikolojik ve sosyal yönleri olan insan olgusuyla alakalıdır. (Kutlu, 2017: 348; Benli, 2018: 278.)

Kurtarıcı Bekleme Olgusu

Kurtarıcı bekleme konusu, doğrudan din ile ilişkilendirilmekle birlikte sosyopolitik yönü bulunmakta ve iktidar ve hakimiyet ile alakalıdır. Kurtarıcıya yüklenen misyon; bir gün ortaya çıkacak veya dönecek, savaşacak, galip ve hâkim olacak, topluma adalet getirecektir. Bu misyon içerisinde çok açık bir şekilde yönetime talip olma ve iktidarı ele geçirme anlayışı vardır. (Onat, 2018: 640). Kurtarıcı fikrinin tarihsel sürecine bakıldığı zaman başlangıçta bir kabile ya da toplumun yönetimi ele geçirmek için kullandıkları bir kavram olan kurtarıcı ya da Mehdilik, kültürel etkileşim sonucu farklı bir misyon üstlenmiş ve dinileşmiştir. (Hakyemez, 2017: 97.) Zaten tüm toplumlarda bazen tarihi bazen de yaşayan kimseler hakkında aşırı yüceltmeci bir sevgi ya da aşırı alçaltıcı bir nefret görülmekte, söz konusu insanlar ya insanüstü özellikler ya da insan dahi olmadığı gibi bir nitelemeyle anılmaktadır. (Benli, 2018: 279.)

Müslüman toplumlarda kurtarıcı düşüncesi mehdi üzerinde somutlaşmıştır. Allah'ın hidayet ederek lütuflandırdığı bir insan için kullanılan kavramın anlam alanı değiştirilerek; zulmü kaldıran, adaleti tesis eden fakirliği ortadan kaldırıp herkese müreffeh bir hayat sunacak kahraman bir şahsiyeti ifade eder hale getirilmiştir. Bu durum semavi dinler için hiçbir peygamberin beşeri sistemler için de hiçbir liderin başaramadığı bir olağanüstülüktür. Buna rağmen hemen her toplum peygamber ya da liderlerinin ya geri döneceği ya da soyundan gelen bir kişiyle bu misyonu sürdüreceği anlamını yüklemişlerdir. Bu durum Müslüman toplumlar için de geçerli olmuştur. (İlhan, 1997: 182.) Nitekim, kendisi kurtarılan mehdi anlamından, başkalarını kurtarıcı (Mehdî) haline evrilen kurtarıcının; Hz. Peygamber'in kızı Fatıma soyundan, (İbn Mâce, Fiten, 4086; Ebu Davud, Mehdi, 4284.) ismi Hz. Peygamber'in ismi, kurtarıcının babasının ismi de Hz. Peygamber'in babasının ismiyle aynı olacağı (Ebu Davud, Mehdi, 4282.) rivayetleri aktarılmıştır.

İslam tarihinde son derece tartışmalı bir isim olan Abdullah b. Sebe'nin imamet fikrini ortaya attığı ve Hz. Ali'nin ilah olduğunu söylediğine dair kaynaklarda birtakım rivayetler vardır. Nitekim, Sebe'nin yakılmak suretiyle infazına karar verilmiş sonrasında sürgün cezasına çevrilmiştir. (Bağdadi, 236.) Onun, insanların Hz. İsa'nın geri geleceğine inandıklarını lakin Hz. Muhammed'in geri geleceğine inanmadıklarını, Hz. Muhammed'in geri dönmeye daha layık olduğunu ileri sürdüğü de aktarılmıştır. (Şehristani, I/124.) Bu ifrat

iddia, sınırları tespit edilemeyen bir alan açılmasına sebep olmuştur. İlerleyen süreçte sadece Müslüman toplumda sayılamayacak kadar çok kurtarıcı/mehdi ortaya çıkmış, beklenen kurtarıcı gelmeyince ric'at (geri dönüş) inancı oluşmuştur. Sadece şiiler arasında bile neredeyse bütün fırkaların kendi içlerinde pek çok mehdi ortaya çıkmıştır. Öyle ki, dini bir konu olmaktan çok yönetimi ele geçirme veya devlet kurma amacı taşıyan ve savaşı göze alan her kişi mehdi ilan edilmiştir. (Hakyemez, 2004: 133.) Ehl-i sünnet alimleri tarafından bu ifrat iddianın sınırlarını belirlememesi gerek sufi gerek siyasi gerekse batıni yapıların yeni kelime ve kavramlarla içinin doldurulmalarına sebep olmuştur. Örneğin kutub, kutbu'l-aktab vb. tanımlamalar insanüstü niteliklere sahip mehdi tipolojilerini doğurmuştur. (Hakyemez, 2017: 110.)

Sadece peygamberlerin vahiy aldığı ve bu yönüyle kimsenin sahip olamadığı bir olguya sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Ancak peygamberlerden sonra kimin ya da kimlerin yetki sahibi olup yönetimde olacağı konusunda oldukça farklı fikirler ortaya konmuştur. Örneğin Şia'nın, vilayet kavramı kapsamında imamet-mehdiyet teorisinin; sufilerin ise velayet kavramı içeriğinde veli-evliya teorisinin kaynağı vahiy değil insanların kendi tasarruflardır. (Kutlu, 2018: 118.)

Mehdilik Anlayışının Gelişimi

Mehdi, kendisine yol gösterilen, hidayete erdirilen kimse demektir. Kur'an'da ve Buhari ile Müslim'in sahihlerinde, Maturidi ve Eş'ari gibi Ehl-i sünnet alimlerinin kitaplarında yer almayan kelime bu anlamıyla İslam tarihinde başta Hz. Muhammed olmak üzere Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali için de kullanılmıştır. (İbn Manzur, 1990: 15/354). Süreç içerisinde zulme uğrayan Hz. Hüseyin için de kullanılmıştır. Onun ve ailesinin katledilerek şehid edilmeleri üzerine Hz. Ali'nin oğlu el-Hanefiyye'nin mehdi olduğu iddia edilmiş, ölümünden sonra onun ölmediği ve bir gün döneceği ileri sürülmüştür. Böylelikle kurtarıcı inancı mehdilik olarak evrilmiş, ric'at yani geri dönüş iddiasıyla birleştirilerek yeni bir boyut kazandırılmıştır. Öncesinde İlyas peygamberin ric'atı Yahudilik, İsa peygamberin ric'atı da Hıristiyanlık için bir inanç ilkesi olmuştu. Elbette ölmemiş ve geri dönüp kendisine inananları kurtaracağına inanılan kahramanın normal insanlardan farklı bazı özelliklerinin olması da söz konusu inançlarına eklemlenmiştir. Şia inancının temel inanç esaslarından biri haline getirilmiştir. (Fığlalı, 1981: 199, 203; Onat, 2018: 643; Kutlu, 2017: 297; Hakyemez, 2017: 97; Şahin, 2018: 553.)

Dört halifeden sonra iktidara gelen Emevîler halka adaletsiz davranması ve baskı kurması üzerine halk, önce Hâşimoğullarından sonra Abbasoğulları ve Talipoğullarından daha sonrasında da Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in çocuklarından bir kurtarıcı/mehdi beklemişlerdir. Bu sebeple hemen her kavimden bir mehdi çıkmıştır. Yukarıda saydıklarımız dışında Ümeyyeoğulları, Mervanoğulları, Sufyanoğulları, Kahtânîler,

Teymoğullarından mehdilik iddiasıyla ortaya çıkanlar olmuştur. Aslında siyasi bir kavram iken dini bir içerik kazandırılmıştır. Bunda en etkin fırkalar Şii Gulat ve İsmaililer olmakla birlikte hemen her fırka bu içeriği kabullenmiş ve inanç esası haline getirilmiştir. Siyasi yönüne en büyük delil, İsmaililer marifetiyle Fatımiler devletinin kurulmasıdır. İsmaililerin batıni anlayışlarına son derece uygun olan kurtarıcı mehdi inancı sünni sufilerde de etkin olmuştur. (Kutlu, 2017: 349.)

Tüm din ve kültürlerde kurtarıcı inancının varlığını söylemiştik. Eski fars kültüründe söz konusu kurtarıcı karakter inancına yeterli zeminin olduğu söylenebilecektir. Fetihlerle birlikte İslam'ı kabul eden farslar, eski inanışları ile yeni girdikleri dinin inançlarını birleştirme yoluna gitmişlerdir. Hz. Muhammed ölmüştür ve son peygamberdir. Hz. Muhammed'in yerine gelecek kişi olsa olsa mehdi olmalıdır. (Topaloğlu, 2012: 141.) bu kültürel arka plan aynı zamanda peygamber varisi olacak kurtarıcı karakter mehdinin de Allah tarafından seçilen/görevlendirilen, ismet sıfatı sahibi (günahsız), sözü de aynı zamanda ilahi kaynaklıdır. Şia'ya göre zaten imamlar da vahiy almaktadır. Şia'dan etkilenen sünni bazı tasavvufçulara göre de ilham, keşf ve keramet gibi yollarla Allah tarafından bir bilgilendirme/vahiy alan velî/mehdi de Allah'ın seçip görevlendirdiği kimsedir. (Onat, 2018: 641).

Mehdilik konusu Şia yanında Sufilerde de ciddi anlam kazanmıştır. Tasavvuf ile batıni inanç arasındaki zihinsel ilişki tasavvufçuların bu konuya yaklaşımını etkilemiştir. (Onat, 2018: 648). Söz konusu kurtarıcı karakter Mehdi, süreç içerisinde Ehl-i sünnet'i etki altına almıştır. Nasıl ki Şii fırkalar içerisinde farklı isim ve misyonları olan mehdi anlayışları tezahür ettiyse sünni dünyada da dönemin şartları doğrultusunda sosyopolitik gelişmeler ışığında sufi yapılarda, devrin İslami hareketlerinde tarikat ve cemaatlerde değişik mehdi anlayışları görülmüştür. (Benli, 2018: 279.) Örneğin her dini yapının farklı bir mehdisi olmuştur. Bu konuda Kutlu şöyle demektedir: "*Bu tezahürler tarihsel olarak incelendiğinde Arap kabilecilik şuuru üzerine kurulan kabileci ve asabiyetçi mehdi tipolojisi (Haşimi, Emevi, Süfyani ve Abbasi Mehdiler), metafizik alanla ilişkilendiren ve kendine özgü kozmoloji anlayışıyla bütünleştiren mitolojik mehdi tipolojisi (Gulat-ı Şia, İsmaililik-Dürzilik), veli ve mehdiyi Allah'la birlikte tasarruf hakkına sahip varlıklar olarak gören vahdet-i vücudçu (sufi) mehdi tipolojisi (İbn Arabi), belli bir grubun mehdinin şahs-i manevisini temsil ettiği iddiasında bulunan sembolik mehdi tipolojisi (Mirza Gulam Ahmed/Kadiyanilik, Said Nursi ve Nurculuk/Fethullah Gülen ve Gülen Hareketi) ve dini düşünceyi yenileme görevini üstlenenlerin temsil ettiğine inananların ıslahatçı mehdi tipolojisi (Senusilik/Afgani/Mevdudi) olmak üzere beş ayrı tipoloji şeklinde sınıflandırmak mümkündür.*" (Kutlu, 2018: 122.) aynı konuda Fığlalı'da şunları söylemiştir: "*Şii akaidinin kilit taşlarından biri olan mehdilik inancı, hemen hemen her Şii fırkasında farklı tezahürler göstermektedir. Ancak Zeydilik dışında, diğer Şii fırkalarında*

mehdilik, gizli imamların değişmez vasfı gibidir. Buna göre onlar, "gizli" olmalarına rağmen, "zahir" imamların bütün ruhi ve manevi vasıflarını taşımaktadırlar. Gizlilikleri bir gün mutlaka son bulacak ve İlahi inayetle ortaya çıkacaklardır." (Fığlalı, 1981: 204).

Her ne kadar mehdi fikrine sünnî dünyada rağbet edilse de kavramın oluşum ve gelişiminde başat aktör şiiler olmuştur. Öncesinde bir düşünce iddiaya dönüşmüş sonrasında da Şii İmamilerin imamet inancının adeta değiştirilmesi mümkün olmayan bir inanç ilkesine evrilmiştir. (Hakyemez, 2004: 141-142.) Şia mezhebi içerisinde İmamiyye ve İsna aşeriyye fırkaları mehdilik konusunu sistemleştiren başat aktörlerdir. Ancak süreç içerisinden hem bu ikisi hem de başka bazı fırkalar için beklenen mehdi başka başka kimseler olabilmiştir. Batınî inanç Şii İsmailiye mezhebini etkisi altına almış, önce gizli davetçiler marifetiyle Karmati devletini, ardından Fatımi devletini kurmuşlardır. Güçlerini kaybedip devletleri yıkılsa da etkilerini kaybetmemişler çok sayıda fırka ve fırka önderinin mehdilik iddialarıyla süregelmişlerdir. Her biri önce imam sonra mehdi olduğunu ileri sürmüştür. Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki milenyum (bin yıl) inancında olduğu gibi bin yıl sonra ortaya çıktığını iddia eden Bahailik Kurucusu Mirza Ali Muhammed de mehdiliğini ilan etmiştir. (Onat, 2018: 641, 649; Fığlalı, 1981: 205).

İslam dünyasının yaklaşık %15'i Şiilerden oluşmaktadır ki, Mehdilik, İslam mezhepleri içerisinde Şia tarafından bir inanç esası haline getirilmiştir. Ancak Şia'nın alt fırkalarının her biri için Mehdi tanımlaması farklıdır. Onlara göre on ikinci imam olan Muhammed Mehdi 1190 yaşında olup yaşamakta ve kıyamet öncesi geri dönecektir. (Onat, 2018: 637).

Şia dışında mehdilik iddiasında bulunulan bir diğer ekol ise Kadıyaniliktir. Onlara göre mesih ve mehdi aynı şeydir. Başka din ve kültürlerde kurtarıcı olan karakter, Müslüman dünyada Mehdi isimlendirmesiyle kendisine yer bulmuştur. Mehdilik iddiasıyla ortaya çıkanların sayısını tespit etmek mümkün değildir. Fığlalı bu konuda tarihi süreci değerlendirirken şunları söylemektedir: "*Yemenlilerin beklediği Kahtani kurtarıcı, Emevilerin iktidardan düşüşleri ile birlikte hakimiyeti ve iktidarı geri getireceğine inanılan Sufyani Mehdi, "Hind Mehdisi Cavnpürlu Seyyid Muhammed (910/1504), Mağrib Mehdisi Abdullah b. Tümert (524/1130), son devirlerin Sudan Mehdisi Muhammed Ahmed (1303/1885), Somali Mehdisi Muhammed b. Ahdillah Hassan (1339/1920), Amerikalı Zenci Müslümanların Mehdisi Eliah Muhammed ve daha niceleri, cemiyetin huzursuz ve karışık günlerinde, hep hadislerin gölgesine sığınarak ya kendilerine teveccüh sağlayıp siyasi çıkar, yahut da bilhassa son devirlerdeki Mehdi iddiacılarında görüldüğü gibi, sömürgeci Hıristiyan devletlerin İslam memleketleri üzerin deki artan nüfuzlarını kırmak için ortaya çıkmışlar, veya tam tersine onlara yaranmak maksadıyla yeni tip mehdilikler icad etmişlerdir.*" (Fığlalı, 1981: 214).

Mehdilik konusunu detaylı bir şekilde ele alan Onat'ın, söz konusu inancın temellendirilmesinde kullanılan deliller hakkında ciddi tespitleri vardır: "*Mehdilik konusu ile ilgili hayati önem taşıyan bir başka mesele, konu ile ilgili kavramların ya rastgele veya bu inancı pekiştirmek amacıyla özünden saptırılarak kullanılıyor olmasıdır. Bu konuda "Ehli Sünnet ulemasının icmaı vardır", "İlgili hadisler 'mütevatir'dir" gibi sık kullanılan ifadeler örnek olarak alınabilir. Oysa böyle bir icma olmadığı gibi "icma"yı imanla irtibatlandırmak Kur'an'a aykırıdır. Hadis ilmiyle azıcık da olsa ilgilenmiş olan herkes mehdilik ve kıyamet alametleri ile ilgili hadislerin bırakın "mütevatir" olmasını, eski âlimler tarafından bile "uydurma" olabileceği konusunda uyarıların yapıldığını bilir.*" (Onat, 2018: 638). Mehdilik konusunda iddia edilen düşünceler ve ortaya konan deliller ne olursa olsun sünnîlere göre İslam inanç esaslarından değildir ve iman mecburiyeti de bulunmamaktadır. Bu konu Kur'an'da yer almadığı gibi mütevatir hadis de yoktur. (Yavuz, 2003: 524).

Mehdiye yüklenen nitelikler ne Hz. Peygamber ne de dört halife zamanında söz konusu değildir. İlhan, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Ahir zamanda ortaya çıkarak zulümle haksızlıklarla, sıkıntılarla fakirlik ve ihtiyaçlarla bunalan insanları kurtaracak, dünyayı adaletle dolduracak bolluk ve bereket getirecek bir mehdi anlayışı ve iddiasına hicri birinci asrın son yarısından itibaren Müslüman toplumlarda rastlanmaktadır. Günümüze kadar çeşitli zaman ve yerde sayısız mehdi çıktı. Bundan sonra da çıkacağını söylemek kehanet değildir.*" (İlhan, 1992: 101). Söz konusu inancın doğurduğu sakıncalar hakkında Kutlu şunları söylemiştir: "*Mehdîci hareketler, ortaya attıkları ilham, rüya, mübeşşirat, son velîlik, cüz-i nebîlik, Muhammedî nebîlik, müceddid, mehdî, mesih, ilahi bilgiye sahip olma gibi iddialarıyla İslam'ın peygamberlik ve vahiy müessesesi etrafında şüpheler oluşturdular.*" (Kutlu, 2017: 350.)

Önceleri beklenen kurtarıcı dünya hayatı için beklenmekteydi. İslam dünyasında kıyametle alakalandırılan inanç, söz konusu iddiayı ortaya koyan kimselerin de kabul ettiği rivayetlere aykırılık oluşturmaktadır. Çünkü bazı rivayetlerde mehdinin ömrü beş, yedi ya da dokuz yıldır.[1] Mehdiye yüklenen nitelikler gerçekleşse adil bir dünya ve fakirliğin yok olması mümkün olsa, o dönemde yaşayanlar için söz konusu olumlu gelişmeler beş, yedi, ya da dokuz yıl sürecektir ki, bir anlamı olmayacaktır. (Onat, 2018: 646).

Mehdi Gerçeği

İnsanların kendi düşüncelerini Kur'an'dan delillendirmeye çalışması, bu çaba içerisinde aşırı ya da batını

[1] "Ümmetim içinde mehdi olacak. Kalışı az olursa, yedi, yoksa dokuzdur. Onun zamanında ümmetim daha önce benzerini katiyyen görmedikleri nimetlere garkolacaklardır. (Dünya) bütün gıdalarını ortaya dökecek onlardan hiçbir şey gizlemeyecektir. O gün mal yığın yığın olacak ve bir adam kalkıp: Ey Mehdi bana ver, diyecek, oda: al, diye cevap verecektir." İbn Mâce, 4073; "Şüphesiz ümmetim içinde Mehdi çıkacak beş veya yedi veya dokuz yaşayacaktır. Biz bu sayı nedir? dedik, dedi. Senelerdir, diye cevap verdi. Buyurdu ki: ona bir adam gelecek ve: ey Mehdi bana ver diyecek. Buyurdu ki; onun taşıyabileceği kadar elbisesine dolduracaktır." Tirmizi, Fiten, 52.

tevillere başvurması bizzat Kur'an'a aykırıdır. Rivayetlerde mehdiden bahsedilmekle birlikte söz konusu rivayetlerin sıhhat dereceleri ayrı bir incelemenin konusu olup Hz. Peygamber'e aidiyeti katiyyet ifade etmemektedir. Dolayısıyla bir inanç esası olmadığı da göz önüne alınırsa mehdiye inanmamak hadisleri inkâr etmek anlamına gelmeyecektir. (Onat, 2018: 647). Çünkü söz konusu rivayetler tek tek ele alındığı zaman her bir rivayetin en az bir ravisi dolayısıyla sened açısından kesinlik oluşturmadığı belirtilmiştir. Zaten rivayetler ilk siyasi gruplaşmalarla bir şekilde alakalıdır. Ayrıca İslam, kimseye doğuştan üstünlük vermemiştir. Doğuştan üstünlük anlayışı cahiliyye inanışıdır. Hz. Peygamber'in ömrü cahiliyye adetleri ve inanışlarıyla mücadele içerisinde geçmiştir. Hem cahiliyye inancıyla mücadele eden hem de aynı inancı söz ile ifade etmek çelişkiden başka bir şey olmayacaktır. Mehdi, özellikleri ve görevleri hakkında yukarıda da belirttiğimiz nitelikler üzerinden düşünülecek olursa Ehl-i sünnet inancıyla mehdi hakkındaki rivayetler birbiriyle çelişiktir. (İlhan, 1992: 124).

Allah insanı yaratmış ve peygamberler göndermek suretiyle yol göstermiştir. Ayetlerde ve hadislerde yer aldığı üzere insanın kurtuluşu insanın kendi gayretiyle olacaktır. Hiçbir insan (şeyh-veli-lider-gavs-kutub vb.) ve olağanüstülük(sihir-büyü-keramet) insanı kurtaramayacaktır. (İlhan, 1997: 182). İnsan, kendi akıl ve iradesi ile tercihlerde bulunmalıdır. İman sahibi her mü'min samimi olarak kulluk/ibadet ettiği takdirde kurtuluşa erebilecektir. (Kutlu, 2018: 132.)

Kutlu ve Hakyemez, mehdilik hakkında şu uyarılarla dikkatleri çekmektedir: "*Aslında mehdilik bir inanç değil, İslam kültürüne sonradan sokulan bir inanıştır. Kaynağı İslâmî değil insanîdir. Bu inanış, insanları fıtratına yabancılaştırmakta, akıl düşmanı yapmakta, çift kimlikli, gizli gündemli yapmaktadır. İslâm'ı ve İslâmî değerleri istismar etmeleri sebebiyle, toplumda dine karşı büyük bir güvensizlik sorununa sebep olmaktadır. ... Kur'an ve hüccetullah olan akıl varken, dışarda mehdi ve mesih arayan kimse, gündüz güneş varken, gece olduğu vehmine kapılıp mum ışığıyla aydınlanmaya veya yol bulmaya çalışan kimseye benzer.*" (Kutlu, 2017: 350.) "*Günümüzde mehdi rivayetleri; daha ziyade Irak, Suriye ve Yemen'de karşılıklı çatışan Sünni ve Şii grupların beslendiği en önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir.*" (Hakyemez, 2018: 524.)

Sonuç

Kur'an'da Mesih kelimesi on bir yerde zikredilmekte ve Hz. İsa kastedilmektedir. Kelime, Hz. İsa peygamberin sıfatı olarak kavramlaşmıştır. Diğer taraftan Yahudiler ve Hıristiyanlar Hz. İsa'ya farklı anlamlar yüklemişlerdir. Özellikle Yahudiler uzun yıllar boyunca devam eden sürgün hayatları, çektikleri çileler ve gördükleri zulümler dolayısıyla bir kurtarıcı bekleme anlayışı geliştirmişlerdir: kurtarıcı gelecek ve Yahudilerin intikamını alacaktır. Kurtarıcı inancına sahip olan bir diğer din mensubu Hıristiyanlardır. Bunların

Yahudilerden farkı; kurtarıcı Hz. İsa olup, göğe çekilmiş Tanrı'nın sağına oturmuştur. Ölmemiştir, bir gün geri dönecek ve Hıristiyanları kurtaracaktır. Aslında sadece semavi dinlerde değil ilkel topluluklardan itibaren hemen her toplumda bu inanç vardır ve farklı adlarla aynı misyon yüklenmektedir

Kurtarıcı bekleme konusu, doğrudan din ile ilişkilendirilmekle birlikte sosyopolitik yönü bulunmakta ve iktidar ve hakimiyet ile alakalıdır. Kurtarıcıya yüklenen misyon; bir gün ortaya çıkacak veya dönecek, savaşacak, galip ve hâkim olacak, topluma adalet getirecektir.

İslam, Mesih ve Kurtarıcı (Mehdi)'yi ayrı şahıslar olarak kabul etmiştir. Müslüman toplumlarda kurtarıcı düşüncesi mehdi üzerinde somutlaşmıştır. Allah'ın hidayet ederek lütuflandırdığı bir insan için kullanılan kavramın anlam alanı değiştirilerek; zulmü kaldıran, adaleti tesis eden fakirliği ortadan kaldırıp herkese müreffeh bir hayat sunacak kahraman bir şahsiyeti ifade eder hale getirilmiştir.

Sadece peygamberlerin vahiy aldığı ve bu yönüyle kimsenin sahip olamadığı bir olguya sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Ancak peygamberlerden sonra kimin ya da kimlerin yetki sahibi olup yönetimde olacağı konusunda oldukça farklı fikirler ortaya konmuştur. Mehdi, kendisine yol gösterilen, hidayete erdirilen kimse demektir. Kur'an'da ve Buhari ile Müslim'in sahihlerinde, Maturidi ve Eş'ari gibi Ehl-i sünnet alimlerinin kitaplarında yer almayan kelime bu anlamıyla İslam tarihinde başta Hz. Muhammed olmak üzere Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali için de kullanılmıştır.

Mehdilik konusu Şia yanında Sufilerde de ciddi anlam kazanmıştır. Tasavvuf ile batıni inanç arasındaki zihinsel ilişki tasavvufçuların bu konuya yaklaşımını etkilemiştir. Söz konusu kurtarıcı karakter Mehdi, süreç içerisinde Ehl-i sünnet'i etki altına almıştır. Nasıl ki Şii fırkalar içerisinde farklı isim ve misyonları olan mehdi anlayışları tezahür ettiyse sünni dünyada da dönemin şartları doğrultusunda sosyopolitik gelişmeler ışığında sufi yapılarda, devrin İslami hareketlerinde tarikat ve cemaatlerde değişik mehdi anlayışları görülmüştür.

Her ne kadar mehdi fikrine sünnî dünyada rağbet edilse de kavramın oluşum ve gelişiminde başat aktör şiiler olmuştur. Öncesinde bir düşünce iddiaya dönüşmüş sonrasında da Şii İmamilerin imamet inancının adeta değiştirilmesi mümkün olmayan bir inanç ilkesine evrilmiştir. Önceleri beklenen kurtarıcı dünya hayatı için beklenmekteydi. İslam dünyasında kıyametle alakalandırılan inanç, söz konusu iddiayı ortaya koyan kimselerin de kabul ettiği rivayetlere aykırılık oluşturmaktadır. İnsanların kendi düşüncelerini Kur'an'dan delillendirmeye çalışması, bu çaba içerisinde aşırı ya da batıni tevillere başvurması bizzat Kur'an'a aykırıdır. Allah insanı yaratmış ve peygamberler göndermek suretiyle yol göstermiştir. Ayetlerde ve hadislerde yer aldığı üzere insanın kurtuluşu insanın kendi gayretiyle olacaktır.

Kaynakça

Bağdadi, A., (1988), *el-Fark Beyne'l-Firak*, (thk.: M. Osman Haşet), Kahire: Mektebetü İbn-i Sina.

Benli, Y., (2018), "İslam Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları", Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri, (ss.253-284), Sivas.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî (ö.275/888), es-Sünen, Beyrut: 1988.

Fığlalı, E. R., (1981) "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXV, s. 179-214

Gündüz, Ş., (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul: Vadi Yayınları.

Hakyemez, C., (2004), "Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: III, sayı: 5, (ss.127-144).

Hakyemez, C., (2017). "Şia'da Beklenen Kurtarıcı İnancı ve Günümüzdeki Yansımaları", Beklenen Kurtarıcı İnancı, *Kuramer*, (ss.89-112), İstanbul.

Hakyemez, C., (2018), "Günümüz İran Şiiliğinde Mehdi Beklentisinin Siyasi Boyutu", Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri, (ss.515-524), Sivas.

İbn Mace, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (ö.275/888), es-Sünen, Beyrut: ts.

İbn Manzur, (1990). *Lisanü'l-Arab*, Beyrut 1990, c. XV, (ss.353-354).

İlhan, A., (1992), "Kütübü Sittedeki Hadislere Göre Mehdilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, (ss.101-124).

İlhan, A., (1997), "İslâm'da Kurtarıcı İnancı", *Türk Yurdu*, cilt: XVII, sayı: 116-117, (ss.180-182).

Jacques Waardenburg, (2004). "Mesîh", *DİA*, XXIX, (ss.306-309), Ankara.

Kutlu, S., (2017), "Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasî ve Dinî Hareketlerde Mehdîlik Tipolojileri", Beklenen Kurtarıcı İnancı, *Kuramer*, 2017, (ss.291-351), İstanbul.

Kutlu, S., (2018), "Karizmatik Otorite ve Temsil Sorunu: Mehdilik", Dinî Temsil Sorunu Sempozyumu -Tebliğler-, 28-29 Nisan 2017, (ss.101-134).

Onat, H., (2018), "Mehdilik Meselesini Nasıl Anlayalım?", Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri, (ss.637-652), Sivas.

Şahin, H., (2018), "Mehdi Tartışmalarının Şiî Siyasi Düşüncesine Yansımaları", Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri, (ss.539-556), Sivas.

Topaloğlu, F. (2012), "Şia'da Mehdi İnancının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: V, sayı: 2, (ss.109-148).

Yavuz, Y. Ş., (2003). "Mehdi", *DİA*, XXVIII, (ss.371-374), Ankara.